

Марія ЛАВРЕНОВА,
кандидат педагогічних наук, старший викладач
кафедри педагогіки й методики дошкільної та початкової освіти
Мукачівського державного університету

Види мовного розбору в початкових класах

З введенням нового Державного стандарту початкової загальної освіти (2011) у галузі "Мови та літератури" змінилися підходи до навчання української мови. Навчальні програми побудовано на засадах особистісно зорієнтованої парадигми освіти, системного і компетентнісного підходів, що зумовлює відповідний відбір змісту і чітке визначення результативного складника його засвоєння. Підкреслено, що основна мета вивчення української мови полягає у формуванні ключової комунікативної компетентності молодшого школяра, яка виявляється у зростанні вміння користуватися всіма видами мовленнєвої діяльності. У цьому процесі важливе місце займає мовний розбір, оскільки він сприяє формуванню культури усного і писемного мовлення. Під час його виконання конкретизуються виучувані поняття й правила, відбувається порівняння мовних понять – знаходження спільного і відмінного.

Мета статті – з'ясувати види мовного розбору, методику проведення їх у початковій школі.

В основі теоретичного матеріалу покладено дослідження сучасних лінгводидактів – М.Вашуленка, М.Захарійчук, М.Наумчук, Г.Коваль, К.Пономарьової.

Звуковий і звуко-буквений аналізи слів

У початковій школі пропонуються два види фонетичного розбору – звуковий і звуко-буквений. У звуковому розборі встановлюється звуко-складова будова слова, а в звуко-буквеному – звукова і позначення її буквами. Об'єктом звукової роботи має бути сприйняте на слух мовлене слово.

У методиці навчання української мови [1] пропонується план проведення звукового та звуко-буквеного аналізів слів.

1. Вимов слово по складах. Склади звукову модель слова.
2. Назви в ньому кількість складів, визнач наголошений склад.
3. Вимов послідовно звуки, з яких складається слово.
4. Назви голосні і приголосні, приголосні м'які і тверді (у разі потреби – дзвінки та глухі).
5. Запиши слово, називаючи букви, якими позначають звуки в слові, указуючи на особливості уживання [1, с. 274–275].

Повний звуко-буквений аналіз доцільно використовувати на етапі, коли в учнів формується усвідомлення співвідношень між звуковою і графічною системами мови.

У підручниках з української мови [2] учням подається алгоритм виконання звукового аналізу.

1. Вимовте слово вголос.
2. Назвіть послідовно всі звуки. Побудуйте звукову модель слова.
3. Поділіть слово на склади, позначте їх.
4. Позначте наголошений склад (звук).
5. Запишіть слово.
6. Вимовте послідовно всі звуки.
7. Вимовте приголосні звуки. [2, с. 26]

Взірець звуко-буквеного аналізу пропонується такий.

З р а з о к: *Сумління* – [– • – | = •' = : •] [с у м л' і н': а]

голосні [у і а]
приголосні [с м л' н':]
дзвінки [м л' н':]
глухі [с] [4, с. 50]

У практиці роботи початкової школи утвердився такий алгоритм виконання звукового і звуко-буквеного аналізів слів:

1. Вимова слова вчителем.
2. Вимова його учнями.
3. Виокремлення кожного звука і його умовне позначення – [-], [=], [•].

4. Поділ слова на склади і визначення наголошеного складу.

Н а п р и к л а д: *день* [- • =].

Зразок звуко-буквеного аналізу слова.

1. Вимова слова.
2. Виокремлення кожного звука і позначення їх знаками фонетичної транскрипції.
3. Поділ слова на склади, визначення наголошеного складу.
4. Орфографічний запис слова.
5. Визначення кількості звуків і букв, з'ясування невідповідності між ними, якщо вона є.

Н а п р и к л а д: *день* [ден'].

[д] – приголосний, твердий, дзвінкий – *де*;

[е] – голосний, наголошений – *е*.

[н'] – приголосний, м'який, дзвінкий – *ен* і *знак м'якшення*.

Оскільки фонетика тісно пов'язана з орфоепією, то потрібно практикувати орфоепічний аналіз слова ("Говори правильно").

Орфоепічний аналіз слова (Говори правильно)

Формування культури мовлення й етикету мовного спілкування молодших школярів є одним із найважливіших завдань в оволодінні рідною мовою. Орфоепічний аналіз передбачає з'ясування специфіки вимови слова і дає можливість виробляти навички роботи з орфоепічним словником.

Зразок орфоепічного аналізу слова.

1. Вимова слова вчителем.
2. Вимова слова учнями.
3. Поділ слова на склади.
4. Запис слова фонетичною транскрипцією.
5. З'ясування специфіки вимови слова і порівняння з його написанням.

Н а п р и к л а д: орфоепічний аналіз слова *весна*.

1. В[еи]сна.
2. У слові 2 склади, перший склад ненаголошений.
3. Ненаголошений [е] вимовляється з наближенням до [еи].

В[еисна] – *весна* (в'есни).

Лексичний аналіз слова (Робота над словом)

У процесі навчання української мови необхідно звернути увагу на слово як лексичну одиницю. Слова існують не в ізоляції одне від одного, а перебувають у різноманітних асоціативно-сміслових відношеннях – синонімічних, антонімічних, лексико-семантичних та ін. Системна робота над словом сприяє розвитку зв'язного мовлення молодших школярів і може проводитися у вивченні всіх мовних тем.

Учні початкової школи повинні вміти:

- 1) користуватися словниками;
- 2) добирати синоніми, антоніми, омоніми;
- 3) визначати пряме і переносне значення.

Зразок лексичного аналізу слова (робота над словом).

1. Вимова слова вчителем.
2. Вимова слова учнями.
3. Запис його, з'ясування лексичного значення (за допомогою тлумачного словника).
4. Добір синонімів і антонімів.
5. Визначення значення – пряме чи переносне.
6. Складання словосполучень, речень.

Ураховуючи впровадження різних технологій навчання, робота над словом може проводитися у процесі вивчення будь-яких мовних тем, комплексно. Подаємо з р а з о к виконання такого виду розбору:

Ясний (день) – освітлений яскравим світлом; не темного кольору, світлий.

Синоніми – погожий, безхмарний; антоніми – хмарний, похмурий; пряме значення.

Словосполучення – *ясний день* – *ясне небо*.

Речення: *Ясний день не віщував нічого лихого.*

Як правило, такий вид аналізу проводиться в усній формі.

Орфографічний розбір (Пиши правильно)

Одним із найважливіших видів роботи на уроках рідної мови є орфографічний розбір, оскільки він сприяє формуванню культури писемного мовлення.

Є два види орфографічного розбору: фонетико-орфографічний і граматики-орфографічний.

Порядок проведення орфографічного розбору:

1. Знайти орфограму або орфограми в слові (якщо проводиться не частковий, а повний аналіз виділеного слова).

2. Співвіднести виділену орфограму з відповідним правилом і дати визначення цьому орфографічному правилу.

3. Графічно позначити орфограму в слові.

4. Сформулювати правило написання.

Фонетико-орфографічний розбір слова передбачає аналіз фонетичних написань. За своєю суттю й методикою він нагадує частковий звуко-буквений розбір.

Н а п р и к л а д: у слові *колосся* є подовжений м'який приголосний звук [с':]. На письмі позначаємо його двома однаковими буквами *сс*. У слові *олівець* орфограмою є **ь** (знак м'якшення) після **ц**. У слові *олівець* після букви **ц** вживається знак м'якшення для того, щоб передати на письмі м'якість звука [ц']. У слові *м'яч* уживається апостроф, оскільки після букв **б, п, в, м, ф** буква **я** позначає два звуки [йа].

Граматики-орфографічний розбір має на меті пояснити правопис відмінкових закінчень іменників, прикметників, особових закінчень дієслів.

Н а п р и к л а д: *малюємо* – що робити? *малювати*, дієслово теперішнього часу, 1-ша особа множини, належить до I дієвідміни, в 3-й особі множини має закінчення **-ють** (малюють). Дієслова I дієвідміни в 1 особі множини мають закінчення **-емо, (-ємо)**. Отже, *малюємо*.

Розбір слова за будовою

За характером застосування на уроці він може бути навчальним і контрольним; за обсягом – повним і частковим; за формою – усним і письмовим; за змістом – морфологічним та синтаксичним. Важливою умовою успішного проведення всіх видів граматичного розбору є доказ, мотивування, дотримання певної послідовності.

Порядок аналізу слова за будовою:

1. Змінити слово за питаннями і виділити закінчення.

2. Назвати основу слова.

3. Дібрати до слова два–три споріднені та визначити корінь.

4. Визначити префікс (якщо є).

5. Визначити суфікс (якщо є).

Зразок усного розбору слова за будовою.

У слові *розписка* закінчення **-а**, основа – **розписк-**, бо воно змінюється так: *розписка, розписки, розписку, розпискою*. Корінь – **-пис-**, бо такий самий корінь у спільнокореневих словах – *писати, записати*. Префікс **роз-**, суфікс – **-к-**.

Розбір слова як частини мови

Сутність цього виду розбору полягає в аналізі слова як частини мови, у яких граматичних формах воно вжите. Під час вивчення частин мови формуємо в школярів уміння знаходити початкову форму слова. Це полегшує визначення частини мови, роду, відмінкового закінчення, відміни та інших граматичних категорій.

Усний розбір частин мови треба практикувати частіше, оскільки на нього витрачається менше часу порівняно з письмовим. Тривала робота над записом відволікає учнів, стомлює їх, призводить до орфографічних помилок.

Розбір частин мови може бути повним і частковим. Повний – це складний мисленевий процес, що відбувається на основі операцій порівняння, аналізу, узагальнення тощо.

Повний морфологічний розбір здійснюється в певній послідовності. Як правило, такий вид розбору проводиться у 3, 4 класах (відповідно до програми).

Алгоритм проведення видів граматичного розбору пропонуємо за методичними рекомендаціями М.С.Вашуленка та М.Д.Захарійчук.

Аналіз **іменника** виконується у такій послідовності:

1. Аналізоване слово.
2. На яке питання відповідає?
3. Яка це частина мови?
4. Назва власна чи загальна?
5. Назва істоти чи неістоти?
6. Рід (в однині).
7. Відмінок (4 клас).
8. Число.
9. З якими словами в реченні зв'язане?
10. Яким є членом речення?

Н а п р и к л а д: *Станеш високим дубом.*

Дубом – (що?) *дуб* – іменник, загальна назва, назва неістоти, чоловічий рід, О.в., однина, зв'язане зі словом *станеш*, у реченні – другорядний член.

Зразок розбору **прикметника**:

1. Аналізоване слово.
2. Від якого слова в реченні залежить?
3. На яке питання відповідає?
4. До якої частини мови належить?
5. Рід (в однині).
6. Яким є членом речення?

Н а п р и к л а д: *На допомогу столяреві прийшли машини – верстат, електрична пила, електричний рубанок, електричне долото.*

Електричний (рубанок) – (який?) *електричний*, прикметник, однина, чоловічий рід, другорядний член речення.

Зразок розбору дієслова:

1. Аналізоване слово.
2. На яке питання відповідає?

3. Частина мови.
4. Час.
5. Дієвідміна (4 клас).
6. З якими словами в реченні зв'язане?
7. Яким є членом речення?

Н а п р и к л а д: *Наука в ліс не веде, а з лісу виводить. Не веде* – (що робить?), дієслово, *не вести*, теперішній час, 3 ос. одн., зв'язане зі словом *наука*, головний член речення – присудок.

Займенник.

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок).
3. На яке питання відповідає.
4. Особа.
5. Число.
6. Відмінок.
7. Рід (для займенників 3-ї особи однини).

Н а п р и к л а д: *Я запросив їх на день народження.*
Я – (хто?) *я* – особовий займенник 1 ос. одн., Н.в., зв'язане зі словом *запросив*, у реченні – підмет.
Їх – (кого?) *вони* – особовий займенник 3 ос. одн., Р.в., зв'язане зі словом *запросив*, у реченні – другорядний член.

Установити зв'язок слів у реченні

Речення – це мінімальна одиниця мовлення, що є граматично організованим поєднанням слів (або слово), яке характеризується змістовою та інтонаційною завершеністю. У сучасних поглядах на речення (В.Виноградов, О.Гвоздев, С.Ільєнко, Є.Кротевич, Т.Ломтев, О.Шахматов та ін.) з-поміж різних ознак виділяють три істотні ознаки;

- 1) комунікативність;
- 2) предикативність;
- 3) інтонаційну завершеність.

У сучасній системі навчання речення розглядається в двох аспектах: функціональному (за метою висловлювання) та емоційному (за вираженням особливих почуттів під час вимовляння окремих речень).

Найістотніші ознаки речення:

- 1) виражає закінчену думку;
- 2) для нього характерна змістова та інтонаційна завершеність;
- 3) слова пов'язані в ньому граматично і за змістом;
- 4) головні члени становлять основу речення.

Система вивчення теми "Речення" у початкових класах.

2 клас. Речення розповідні (. !), питальні (? !), спонукальні (. !). Головні слова в реченні (— =), зв'язок слів у реченні (запитання).

3 клас. Речення за метою висловлювання та інтонацією. Члени речення. Головні та другорядні члени речення. Звертання.

4 клас. Речення за метою висловлювання. Основа речення, зв'язок слів у реченні. Однорідні члени

речення (пунктуація, інтонація – перелічування, протиставлення).

Схема усного синтаксичного розбору.

1. Прочитай аналізоване речення.
2. Визнач, яким є речення за метою висловлення.
3. Визнач, яким є речення за інтонацією.
4. Визнач основу речення, встановивши між ними за допомогою питань двосторонній зв'язок. Назви, якими частинами мови вони виражені.
5. Назви другорядні члени речення, які залежать (пояснюють) підмет, поставивши питання від підмета.
6. Назви другорядні члени, залежні від присудка, поставивши до них питання від присудка.
7. Назви другорядні члени, залежні від інших другорядних членів.

Зразок схеми речення

№ 1 словосполученням

Н а п р и к л а д. *Дівчинка чистить картоплю.*

(х т о?) дівчинка;
 дівчинка (щ о р о б и т ь?) чистить;
 чистить (щ о?) картоплю.
Я люблю свій рідний край.
 (х т о?) я;
 я (щ о р о б л ю?) люблю;
 люблю (щ о?) край;
 край (я к и й?) рідний;
 край (ч и й?) свій.

№ 2 Н а п р и к л а д. *Слон вийшов на перон.*
 х т о?

№ 3 *У лісі навесні розквітли ніжні проліски.*

Речення за метою висловлювання розповідне, за інтонацією – неокличне.

Отже, мовний розбір має всебічне значення в практиці навчання. Під час його виконання конкретизуються виучувані поняття й правила; порівняння мовних фактів, знаходження спільного й відмінного, узагальнення позитивно впливають на розвиток логічного мислення учнів; аналіз будови речень, зв'язку слів у них впливає на формування вмінь свідомо користуватися граматичними формами у власному мовленні. Мовний розбір має велике значення і для розвитку орфографічних навичок, оскільки сприяє усвідомленню граматичної основи застосування орфографічного правила.

Список використаних джерел

1. *Вашуленко М. С.* Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За нак. ред. М. С. Вашуленка. – К.: Літера ЛТД, 2011. – 364 с.

2. *Вашулеко М. С.* Українська мова: підручн. для 2 кл. загальноосвітн. навч. закл. з навчанням українською мовою / М. С. Вашуленко, С. Г. Дубовик. — К. : Видавничий дім "Освіта", 2012. — 160 с.

3. *Вашулеко М. С.* Українська мова: підруч. для 3 кл. загальноосвітн. навч. закл. з навчанням українською мовою / М. С. Вашуленко, О. І. Мельничайко, Н. А. Васильківська / за ред. М. С. Вашуленка. — К. : Видавничий дім "Освіта", 2013. — 192 с.

4. *Захарійчук М. Д.* Українська мова: підруч. для 2 кл. загальноосвітн. навч. закл. з навчанням українською мовою / М. Д. Захарійчук. — К. : Грамота, 2012. — 176 с.

5. *Захарійчук М. Д.* Українська мова: підруч. для 3 кл. загальноосвітн. навч. закл. з навчанням українською мовою / М. Д. Захарійчук, А. І. Мовчун. — К. : Грамота, 2013. — 176 с.

6. *Навчальні програми для загальноосвітніх навчальних закладів із навчанням українською мовою. 1–4 класи.* — К. : Видавничий дім "Освіта", 2012. — 392 с.

Лавренова М. **Види мовного розбору в початкових класах.** У статті розглянуто види мовного розбору, методику проведення їх у початковій школі.

Ключові слова: початкова школа, мовний розбір, звуковий і звуко-буквений аналізи слів, орфоепічний аналіз слова, лексичний аналіз слова, орфографічний розбір, розбір слова за будовою, розбір слова як частини мови, зв'язок слів у реченні.